

Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)

Cilt: 1- Sayı: 2- Aralık 2017

ISSN: 2587-1331

ÖZBEKLERİN ULUSAL OLUŞUMU

Zebiniso KAMALOVA*

ÖZET

Özbekler, Özbek etnoniminin ortaya çıkması, ulus olarak şekillenmesi söz konumuz olacaktır. Özbekler, Türkistan'ın en eski ve en kalabalık halklarından sayılır, zengin tarih ve üst kültüre sahip Türk boylarından oluşan etnik birliktir. Antik İran, Hindistan, Yunan, Rum, Çin, Ermeni kaynaklarında sözü geçen Özbeklerin atalarının ortaya çıkması, Orta Asya ve onun civarında hayatını sürdüren en eski halklarına dayanmaktadır. Onlar en eski dönemlerde yaşadığı vaha adıyla 'Soğdlar', 'Harezmliler', 'Baktriler', 'Parkanalılar' gibi anılmışlardır. Özbeklerin iki nehir arasında halk olarak teşekkül bulmalarında milattan önce kuzeyden gelen Türkçe konuşan göçebe kabileler ve Ceyhun'un güney tarafından intikal eden Farsça konuşan halkların, IV-V yüzyıllarda Kuzeyden gelen Hioniler, Kidariler ve Akhunlar, VI-VII. yüzyıllarda Orta Asya'da, şimdiki kuzey Afganistan'da hükümlerini sürdüren Batı Göktürk'ların rolü büyüktür. IX – XII. yüzyıllarda ilk Türk İslam Devleti olarak Karlukların kurduğu Karahanlılar Devleti Özbek ulusunun kimliğini daha belirli noktalara ulaşmasında imkân sağlamıştır. Özbeklerin etnik kimliği meselesi, XIV-XVI yüzyıllarda Deşti Kıpçak'tan gelen Türk ve Türkleşmiş Moğolların Maveraünnehr'e siyasi intikaline dayanmaktadır. XX. yüzyılın sonu ve XXI. yüzyılda Özbekler, artık bir millet olarak şekillenmeye başlamıştır.

Anahtar kelimeler: Özbek, Özbekler, Özbek etnonimi, Türk, Maveraünnehr, Özbekistan.

THE NATIONAL FORMATION OF UZBEKS

ABSTRACT

The emergence of Uzbek, Uzbek ethnicity, the formation of a nation will be involved. Uzbeks, considered one of the oldest and most populous Turkestan people, it is rich in history and culture with top Turkish tribes composed of ethnic unity. The emergence of Uzbek ancestors spoken in ancient Iranian, Indian, Greece, Chinese, Armenian sources, is based on the oldest peoples of Central Asia and its vicinity. They are known as 'Soğdlar', 'Harezmliler', 'Baktriler', 'Parkanalılar' in the name of the oasis they lived in the earliest periods. Being shaped as a nation of Uzbeks between two rivers established more specific points caem from the North B.C. (before Christ) Turkish-speaking nomadic tribes and Persian-speaking people from South part of Ceyhun river. The role of Hioniler, Kidariler and Akhunlar who came from the North at the IV-V century and the Western Gokturks who continued their rule at the Cenral Asia in VI-V century in current northern Afghanistan is great to shape the Uzbek nation.

Karahanlılar state which established by the Karluks as the first Turkish Islamic state in IX-XII centuries provided the opportunity to bring the identity of the Uzbek nation to more specific points. The issue of the ethnic identity of the Uzbeks is based on the political transfer of the Turkish and Turkic Mongols to Maveraunnehr from the Dashti Kipchak in XIV-XVI centuries. The end of XX century and in XXI century, the Uzbeks began to take shape as a nation.

Keywords: Uzbek, Uzbeks, Uzbek ethnonym, Turkish, Maveraunnahr, Uzbekistan

GİRİŞ

Halkların tarihi isimlerinden önce ortaya çıkması tarihsel bir teoridir. İnsanlığın başından bugüne kadar dünyada ne-ne topluluklar çeşitli isimler altında gelip geçmiş ve

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, zhuseynuz@mail.ru

ne-ne devletler kurup yıkmıştır. Devletler, ‘doğar’, ‘gelişir’, ‘ölür’, ancak toplum için ‘yok oluş’ yoktur, her zaman yenilenerek kalıcılığını sürdürür, bir başka toplumun içinde erise bile, halk olma özelliğini devam ettirir (İbn Haldun, 1977: 29). Orta Asya’nın en eski halklarının devamlarından biri sayılan Özbeklerin menşei de aynı şekilde uzak yüzyılların en derinliklerine inmektedir. Son zamanlarda arkeologlar A. Askarov, Ö. İslamov, Yu.F. Buryakov, T. K. Hocayev’ların Harezmi’de, Özbekistan’ın güney bölgelerinde, Fergana, Taşkent ve başka vilayetlerde yaptıkları kazılar, gözlem ve araştırmaları sonucunda Orta Asya’nın, özellikle Amuderya ve Sırderya arasında bulunan topraklarda m.ö. II – I.yüzyıllar ve miladın V.yy.da yaşayan insanların hayatı, ilk kültürel varlıkları hakkında çok değerli bilgiler elde edilmiştir (Doniyorov A. ve başkalar, 2011:57). Antropolog Telmen Hocayev’in yaklaşık 20 senelik faaliyeti sonucunda Orta Asya’nın farklı noktalarından elde ettiği 500’e yakın antropolojik malzemeler esasında bugünkü Özbek ve Taciklere benzer tipin m.ö. 1. bin yıllıklar sonunda ve miladın başlarında Seyhun (Sırderya) Nehri’nin orta ve aşağı mecrasında şekillendiğini belirtmiştir. Sonradan bu hususun miladın II. III. yüzyıllarında Fergana ve Harezmi vahası, Zereşan vadisine taşındığını ortaya koymuştur. Bu tipi L.V. Oşanın, ‘iki nehir arası tipi’ diye adlandırmıştır (Ahmedov B., 2001:257).

Özbeklerin Ataları

Özbeklerin en eski ataları hakkında bilgiler çok azdır. Antik İran, Babil, Asur hükümdarları kendilerini yüceltmek amacıyla taşlara kazıttıkları Zafernameelerde (Behistun Yazıtı – Eski Farsça (بیستون) "tanrının yeri", Kirmanşah, İran yakınlarındaki Bisütun Dağının bir uçurumunda yer alan çok dilli bir yazıt ve büyük bir taş kabartma. Ahameniş İmparatoru I. Darius döneminde hazırlanmıştır ve I. Darius’un imparatorluğu genişletişinden bahseder) ele geçirdiği toprakları ve üstünde egemenliğini kurduğu halkları dile getirmişlerdir. Onlarda Türkistanlıların da ecdatları hakkında bazı bilgiler mevcuttur (Ahmedov B., 1994: 198). İlk yazma kaynaklardan antik Yunan ve Rim müellifleri eserlerinde Aral kıyısı, Oks (Amuderya) ve Yaksart (Sırderya) aralığında, Baktria, Harezmi, Sogdiana, Parfiya hudutlarında yaşamış kabile ve halklar hakkında bilgiler yer almıştır (Bregel Y., 2003: 8). Mesela, antik tarihçilerden Hekatey, Strabon, Herodotos, Arrian, Ptolomey ve Ktesey, sitsilyalı Diodor, Pompey Trog, Tatsitler eserlerinde Saka/İskitler (Bedirhan Y., 2011:15), Masagetler (Özbekiston Milli Ansiklopedisi, 2003: 501). Harezmliler, Baktrialılar, Parkanalılar (Askarov A., 2008: 2-5) ve Soğdlar (Hocayev A., 2008: 8-12) hakkında az çok malumatlar verilmiştir (Madraimov A., Fuzailova G., 2007: 37). M.ö. II – III. yüzyıllardan itibaren Araplar fethine kadar Orta Asya halklarıyla ilişkin bir miktar haberler İran antik eserlerinde, Çin yıllıklarında ve Çin seyyahlarının hükümdarlarına sundukları raporlarında yer almaktadır. M.Ö. I bin yıllıklar başında ortaya çıkan (Ebu Reyhan el-Biruni’ye göre, Zerdüş’tun (dinin kurucusu) Büyük İskender’den 258 yıl önce yaşamıştır) Zerdüştilik inancının kutsal kaynağı olan Avesto (Bertels Ye.E., 1960: 52), Orta Asya halkları, özellikle Özbeklerin ecdatları hakkında önemli bilgilere sahiptir (İshokov M., 2009: 4).

İslam Halifeliği döneminde ilk orta çağ (IX – XII) tarihçilerinden meşhur tarihçiler Et-Teberi, İbn Esir, coğrafyacı ve seyyahlar İbn Hurdatbeh, El-Balhi, İstahri, İbn Havkal, Mas’udi kendi seyahetnamelerinde zamanında yaşamış halklar hakkında zengin bilgiler içeren yazılar bırakmışlardır. Ebu Zeyd Belhi’yin 60’a yakın eseri vardır. Onun eserlerindeki haritalardan biri Buhara’daki Samaniler kütüphanesinde saklanmıştır. Müellif yerli ahali hakkında bilgiler vermiştir. İranlı coğrafyacı seyyah

İstahri, Belhi ile Semerkand'da karşılaşmış, onun yazdıklarını öğrenmiş ve yeni malumatlar ile eseri doldurmuştur (Lisans sınıfları için Etnolojiya desturu, 2012: 26).

Orta Asya'nın büyük ansiklopedik âlimi Muhammed el-Harezmi, filozof Ebu Nasr Farabi, büyük ansiklopedik bilgin Ebu Reyhan Biruni, ulu hâkim Ebu Ali ibn Sina, coğrafiyacı ve tarihçi âlim el-Fergani, Ebu Seyid Abdulkerim ibn Muhammed Samani gibilerin eserlerinde Özbekler ve başka Asyalı halkların ataları ve yaşadığı dönem hakkında bilgiler aktarılmıştır. Bunun yanı sıra, tarihi ve etnografik açıdan son derece önemli kaynaklardan 'Dede Kurkut' hikâyeleridir.

Antik İran, Hindistan, Yunan, Rum, Çin kaynaklarında sözü geçen bugünkü Özbeklerin atalarının ortaya çıkması, Orta Asya ve onun civarında hayatını sürdüren Sakalar, Masagetler, Taharlar, Soğdlar, Harezmi, Baktria, Kanğ, Parkana ve Şaş'ın en eski halklarına dayanmaktadır. Onlar, yaşadığı vaha adıyla Soğdlar, Harezmliler, Baktriler, Parkanalılar gibi anılmışlar ve burada yaşayan şimdiki Özbek, Tacik ve biraz Türkmenlerin ecdatları olan topluluklar Farsçanın doğu kolunda, az çok Türkleşen Saka veya Skif dillerinde konuşmuşlardır. Özbekler ve Taciklerin iki nehir arasında halk olarak şekillenmelerinde milattan önce kuzeyden gelen Türkçe konuşan göçebe kabileler ve Ceyhun'un güney tarafından intikal eden Farsça konuşan halkların, IV-V yüzyıllarda Kuzeyden gelen Hioniler (Muhammad N., 2011:33), Kidariler ve Akhunlar (Bedirhan Y., 2011: 155), VI – VII. Yüzyıllarda Orta Asya'da, şimdiki kuzey Afganistan'da hükümranlığını sürdüren Batı Göktürk'lerin rolü büyüktür (Taşağıl A., 2003: 85-95).

Özbeklerin Ulus Olarak Şekillenmeleri

Antropolojik araştırmalar sonuçlarına, tarihi ve medeni eserlerin aktardığı bilgilere, tarihçi uzmanların varsayımlarına dayanılarak Özbek halkının oluşum sürecini dört tarihi dönem içerisinde değerlendirmeye çalışacağız. İlk olarak m.ö. III-II. yüzyıllarda şimdiki Özbeklere ait şekillenme aşaması oluşmuştur (Murtazayeva R. ve başkalar, 2011: 27). Bu, yukarıda belirttiğimiz gibi 'iki nehir aralığı tipi'nin şekillenmesidir. Söz konusu dönemde yazılı kaynaklarda adı geçen halkların güney tarafa ilerlemeleri, Yunan-Baktria devletinin işgal edilmesi ve Büyük Kuşan devleti kuruluşuna denk gelmektedir.

İlk ilmi etnografik malumatlar Ebu Reyhan Biruni eserlerinde yer bulmaktadır. Bazı araştırmacıların görüşlerine, Orta Asya ve Hurasan coğrafi tarihini aslında 'Biruni coğrafi mektebi' diye söylemek mümkündür (Manbaşunoslik, 1997: 49; ÖzFA. Elyazmalar Enstitüsü :49.). Ebu Reyhan Biruni, 'Eski halklardan kalan eserler (anıtlar)' kitabında şöyle aktarıyor: 'Harezmliler, Harezmi'e insan kütleleri yerleşmesinden itibaren tarih belirlemişlerdir. Bu İskender'den 980 yıl önce olmuştu. Ondan sonra Siyavuş ibn Keykovus'un Harezmi'e gelmesinden, Keyhusrav ve onun soyu Harezmi'e hükümdarlık etmeleriyle tarih belirlendi. O zaman Keyhusrev, Harezmi'e taşınarak, Türk padişahları üstünden hükümranlığını yürütmüştü. Bu olay Harezmi'e insan yerleşişinden 92 yıl sonra gerçekleşti'. Demek, üç bin yıl önce de Harezmi'de Türk kabileleri yaşamıştır ve devlet teşkilatı olmuştur (Muhammad N., 2011: 7).

Herodotos'un 'Tarih' (M.Ö. V. yüzyılda yazılmış) eserinde Ahamanişler kralı II. Kiros M.Ö. 530'de Turan halklarına saldırdığında Masagetler ordusuna rehberlik eden cesur melike Tumaris'in zeferi anlatılır. Pers kralı Darius'a (M.Ö. 549 – M.Ö. 485) karşı tek başına hamle yapan Saka çobanı Şırak hakkındaki efsane Herodotos, Ksenofon

ve Çjan Tszyan (Çin seyyahı) eserlerinde yer almıştır (İstoriya Narodov Uzbekistana, 1992: 22; Mirkarim O., www.ziyouz.com) ve bu tarihi efsanevi isimler bugün Özbeklerin kahraman ecdadı olarak Özbekistan'daki okullarda okutulmaktadır. Perslerden Asya'yı alan Büyük İskender'in (M.Ö.356-M.Ö.323) Hunların saldırılarını önlemek için demir kapı yaptırmış olması (Abu'l Farac Tarihi, 1999: 109) geçmiş Türk halklarına ait bilgileri zenginleştirir.

Selefki'lerden bağımsızlığını ele geçiren Seyhun Nehrinin orta mecrasında yerleşik hayat sürdüren ve büyük devlet kuran (m.ö. III. yy) Kanğlılara Kanğarlar da denilmiştir. Kanğ Devleti (Şoniyozov K., 1990: 5), farklı kaynaklarda Kengaras Devleti olarak da kaydedilmiştir ve bunu bazı alimler, 'Kanğar-as', 'Kanğ ehli' anlamını karşıladığını belirtmiştir. Özbek boyları arasında bulunan 'Keneges'lerin adı oradan geldiği tahminleri var. Gök Tanrı inancına sahip bu devlet halkı ağırlıkla Kanğlı, Kengeres, Kıpçak, Bacnak, Karluk ve Oğuz kabilelerinden oluşmuştur. Türkçe yazı yürürlükte olmuştur (Murtazayeva R. ve başkalar, 2011: 73).

Soğdiana Devleti– bugünkü Özbekistan'ın Kaşkaderya, Surhanderya, Semerkand, Buhara, Nevai vilayetleri ve Türkmenistan'ın bir kısmını içermiştir. İlk başkenti Keş (Şahrisebz), sonra Semerkand şehri olmuştur. Bu devlet üç tarihi-coğrafi hududu içeriyordu: Semerkand Soğdu, Buhara Soğdu ve Keş-Nahşeb Soğdu (Hocayev A., 2008: 8-12.). Miladın 1.bin yıllığında Soğdiyana Kuşanlar, Hiyoniler, Abdallar, Kidanlar etkisi altında olup, nispeten bağımsızlığını sağlamışlardır. VI – VIII yüzyıllarda Soğd devleti Göktürk Hakanlığı hükümraniği altına girmiştir (Muhammad N., 2011:10). XI. yüzyılda Karahanlılar hükümdarlığına dahil olma münasebeti ile Soğd ahalisi etnik ve linguistik açıdan Türkleşmeye başladı (Yakubovskiy A.YU., 2010: 71-79).

Bugünkü Güney Özbekistan ve Tacikistan topraklarını içeren eski Baktria'nın gelişen para ekonomisi, etrafındaki çeşitli topluluklar ile ticari münasebetler (Rtveladze E V., Pidayev Ş., R. 1981:3) bu topraklarda yaşayan etnik grupların medeni geçmişi hakkında tasavvur oluşturur. Amuderyanın güney kıyısında yer alan bu halkın gelenekleri, Fergana'daki gibidir. Gezerek ticaret yaparlar, onların halkı çok kalabalıktır. Taharistan'da, başlangıçta büyük bir kral yoktu. Halk zayıftı ve savaşı sevmiyorlardı. Yüe-çiler göç edip, oraya gelince, onları kendilerine bağladılar. Sonradan bu beyliklerden biri, Kuşan Devletini kuracaktır (Ögel B., 1981: 375; Kültür Eserleri Dizisi: 2. 1981:9, 33.).

Çin yıllıklarında (Bakın: Hojayevev A., 2007) Hunlar farklı dönemlerde 32 isimle anılmıştır. Bu yıllıklara göre, Hunlar terkinde Tükyu (Türk), Tele (Toles), Uygur, Kıpçak, Kımak, Karluk, Agaç-eri, Az, On-ok, Tabgaç, Yavmut, Tuhsi, Kuyan (Ögel B., 1981:393), Geklan, Uysun (Uyşun), Sarı, Çerik, Çik, Arğın, Tarduş, Buğu, Ayğır, Alakçin, (Alçin), Ediz gibi kabile ve boylar olduğu kaydedilmiştir. XIX. yüzyıla kadar Özbek halkı içinde bu kabilelerin 15'i, yani: Türk, Uygur, Kıpçak, Kımak, Karluk, Az, Tuhsi, Kuyan, Uysun (Uyşun), Sarı, Çerik, Çik, Arğın, Ayğır, Alçin isimleri var olması Hunların atalarımızdan olduğunu kanıtlar (Muhammad N., 2011:11; Bakın: Taşağıl A. 2013).

Yüe-çiler, Batı Türkistan'a intikal ettiklerinde Sakalar vardı, buradaki halkların etnik bünyesini tamamen etkilemiştir (Ögel B., 2014: 82) Vusunlar (uyşunlar) Merkezi ve Orta Asya'daki göçebe kabilelerden biridir (Bartold V.V., 1963: 29). Fergana'nın 2000 mil kadar kuzey-doğusundadırlar. Hunlar ile gelenekleri aynıdır (Ögel B., 2014: 375). XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl başlarında Vusunlar Özbek, Kazak, Kırgız, Karakalpak, Başkırt, Noğay halkları arasına 'Uyşun' adıyla girmiştir. XX. yüzyıl

başlarında Özbekistan'daki Uyşunlar sayısı yaklaşık 3 bin kişi tesbir edilmiştir (Muhammad N., 2011: 14).

Maveraünnehr'in siyasi kontrolü önce Hianilerde olur, V.yüzyılın ilk yarısından itibaren Eftelitler eline geçmiştir. Eftelitler hükümdarlığı sırasında Soğdiyana, Taharistan'ın büyük bir kısmı, Doğu Türkistan yönetimini ele alırlar ve Merkezi Asya'da büyük Eftelitler devleti ortaya çıkar. Ama onun bu saltanatı çok uzun surmaz, VI. yüzyılın 60'lı yıllarında Türk hakanlığı ve Sasaniler'in ortak darbesiyle toprakları iki devlet ortasında paylaşılmıştır (Kafesoğlu İ., 2013: 97). Ermeni kaynaklarında Eftelitler, 'Hioniler', Bizans kaynaklarında 'Hionitler' diye geçiyor. Demek, Hioniler ve Eftelitler aynı veya birbirine yakın Türk kabilesi olmuştur (Muhammad N., 2011:33).

Göktürkler döneminde (VI – VIII) Orta Asya'nın Merkezi hudutlarına (Taşkent, Zerefşan, Kaşkaderya, Surhanderya vahaları, Fergane vadisi) ve Harezmi topraklarına Türk kabileleri çok sayıda gelmiş, çoğunluğu bu devirde yerleşmiştir. Merkezi Asya'daki birçok şehirler VI – VII. yüzyıllarda Göktürkler döneminde inşa edilmiş veya restore edilmiştir. Bu dönemde Soğd, Taharistan, Harezmi, Fergana ve Şaş halkının büyük bir kısmını Türk kabile ve boylar teşkil etmiştir. Tun Yabgu Hakan döneminde devletin merkezi Siyab'dan Çaç vahasındaki (bugünkü Taşkent vahası ve Güney Kazakistan hudutlarını içerir) Mingbulak mevziine taşınması bu süreci daha hızlandırmıştır (Boboyorov G., 2011:9). Yakubovskiy'e göre de, Batı Göktürkler, bölgenin Türkleşmesinde ve Özbek halkının teşekkülünde önemli rol oynamışlardır (Ahmedov B., 1994: 199). Uluslararası mektuplaşmalar, metal paralardaki yazılar Türk ve Soğd dillerinde gerçekleştirilmiştir. Türk ve Soğd kültürlerinin birbiriyle etkileşmesi sanat ve kültürel açıdan güzel sonuçları ortaya çıkartmıştır (A.g.e.: 37).

V – VIII. yüzyıllarda Maveraünnehr ve Harezmi halkının etnik bünyesini şöyle nakledebiliriz: 1. Eskiden tarımla, hüner ve ticaret ile uğraşan Fars-İran dilinde konuşan Soğdlular, Harezmliler ve başkalar; 2. Tarım, hüner ve ticaret ile geçimini sağlayan Türkçe konuşan halklar (Etnologiya desturu, 2012: 27).

Çin'in Tan hanedanı döneminde (VII – X.yy.) Harezmi'de özellikle Türk kavimleri yaşamıştır (Bakın: Togan İ., Kara G., Baysal C., 2006). Tan-şu yıllığında tüm Türk halkları içinde öküze bağlanmış araba sadece burada (Harezmi'de) karşılandığı bilgisi yer almaktadır. Bu noktada vurgulamak istediğimiz, Harezmi'de ticaretle geçimini sağlayan halk yerleşikti ve Harezmi vahasına yakın çöl ve deşterlerde göcebe ve yarı göcebe hayvan besleyen Türk kabileleri yaşamıştır. Çin seyyahi Syuan Szyan 629-645 yıllarında Taharistan'da 27 vilayet mevcut olduğunu ve onların Türkler tasarrufunda ikenini yazmıştır (Muhammad N., 2011: 11).

Türgeş Hakanlığı döneminde (VII.yy sonu, VIII.yy başları) Yedisu halkı ile Maveraünnehr halkı arasında etnik, iktisadi ve medeni ilişkilerde değişiklikler yaşanmıştır, bazı sahalarda, özellikle ticari, medeni ve manevi açıdan yakınlıklar gerçekleşerek gelişmiştir. Maveraünnehr'de etkili olan İslam dini Sirderya'nın orta kısımlarındaki şehir ve köylere ve bazı etnik gruplara da ulaşmıştı. Ama Türgeş Hakanları ve İslam Helifeliği naipleri arasında münasebetler daralmış ve Maveraünnehr ile iletişim neredeyse kopmuş durumuna gelmiştir (Kafesoğlu İ., 2013: 135-136). 766 yılı Karluk kabile ittifakı Türgeşler üstünden zafer kazanarak Yedisu, İsficap, Şaş, Doğu Türkistan'ın batısı, Fergana'yı ele geçirerek kendi hükümdarlığını kurdu (Taşağıl A., 2013: 69).

Özbek halkının şekillenmesinin ikinci aşaması, IX – XII. yüzyıllardır, diyebiliriz. VIII. yüzyıl başlarında Araplar, Amuderya ve Sirderya arasındaki toprakları ve Harezmi'i fethettiğinde, bu hudutlara 'Maveraünnehr' (Orta Asya'da büyük bölümü

bugünkü Özbekistan sınırları içerisinde bulunan Ceyhun (Amu Derya) ve Seyhun (Sir Derya) nehirleri arasında Amu Derya'nın kuzey ve doğusunda kalan tarihi bölgeye verilen isimdir. Maverünnehir, Arapça "nehir ardındaki yer" manasını versee de "iki nehir arası" anlamına kullanılmıştır. Bu bölge Batılı dillerde "Transaxonia" veya "Transoxiana (Oxus Nehri'nin ötesi)" olarak bilinir) denmeye başladı. O zamanlar bu yerlerden sadece göçebe olan kavimler çekinip gitmiş olabilir, ama yerleşik ve yarı yerleşik halkı kendi topraklarında Araplar, sonradan Samaniler hükümranlığı altında yaşamışlardır.

IX. yüzyılın ikinci yarısı, X.yüzyılda Maverünnehr Samaniler elindeydi. Özbek ulusunun etnik teşekkülü süreci Karluk ve Samaniler hududunde olgunlaşmıştır. Karluklar Türkistan siyasetinde oynadıkları önemli rollerinin yanında savaşlarla Türk ve İslam dünyasına büyük bir hizmette bulundular (Ahmetbeyoğlu A., 2017:397). Böylece IX – XII. yüzyıllarda ilk Türk İslam Devleti olarak faaliyette bulunan Karlukların kurduğu Karahanlılar Devleti Özbek ulusunun kimliğini daha belirli noktalara ulaşmasında imkan sağlamıştır (Bregel Y., 2003: 30). X. yüzyıldan itibaren Maverünnehr ve Horasan'daki Fars-Dari dilinde konuşan ahali kendilerini 'tazik' yani 'tacik' demeye başlamışlardır (Murtazayeva R. ve başkalar, 2011: 31). Bahsettiğimiz bilgilere göre, Maverünnehr ve Harezmi ahalisi eski zamanlardan beri iki dili (Türkçe ve Farsça) konuşan halkların yan yana veya karışarak yaşamış olduğunu gösteriyor. Onlar asırlar boyunca birlikte şehirler inşa etmişler, su hendekleri kurmuşlar, tarımla, hünerle uğraşmışlar, geleceğe bir medeniyet bırakmışlardır. Fars-İran dilli halklar Türkleşmişler, bugüne kadar ulusal bir bütünlük içinde varlıklarını sürdürmüşlerdir.

X. yüzyılın sonu, XI. yüzyılın başlarında Karahanlılar ile birlikte Altay, Yedisu ve Doğu Türkistan'dan Maverünnehr'e gelen birkaç kabilelerden: Türgeşler, Töhsiler, Karluklar, Çigiller, Oğuzlar, Arğınlar ve başka Türkçe konuşan boylar bölgedeki doğu İran lehçesinde ve Türkçe konuşan halkını daha genişletti ve Türk etnik derecesini yükseltti (Ahmedov B., 1994:199). Karahanlılar döneminde Maverünnehr halkı sosyal-iktisadi ve medeni açıdan kalkınmaya yüz tutmuştu. Bölgenin Türkleşme olayı her şeyden önce Türkçe dilin galibiyeti ile değerlendirilebiliriz (Yakubovskiy A.YU., 2010:71-79). Bugünkü Özbek ve Uygur diline esas olan Karluk ve Çigil lehçesi gelişti, yazı dili derecesine yükselmişti. Böylece Karluk-Çigil lehçesi, Özbek halkının genel dili haline gelmiştir. Yusuf Has Hacib'in 'Kutadgu Bilig', Mahmut Kaşgari'nin 'Divan-i Lugatit-Türk', Ahmet Yesevi'nin 'Divan-i Hikmet', Ahmet Yügneki'nin 'Atebetü'l-Hakayık' eserleri bu dönemin ürünüdür.

Samaniler, Karahanlılardan sonra gelen Gazneliler (997-1187), Selçuklular (1040-1147), Harezmişah-Anuşteginler (1097-1231) Türk boylarından olan hükümdarlardı ve Orta Asya ve Orta Doğu'da güç ve otorite sahibi olmuşlardır. Moğol istilası Orta Asya halkları başına külfet yağdırmış, büyük zarar vermiş olsalar da, etnik açıdan ciddi değişime uğratamadı (Ulaşova S., 2009:107), Türkistan halklarının görünüşlerini değiştiremediler (Bartold V.V., 1963: 471-473). Çünkü, Cengiz Han XIII. yüzyılda kurduğu büyük Moğol Devletinde Moğollar sayısı tahminen 0,7 milyon kişiyi teşkil etmiştir. Eğer her 6 kişiden birisi askerliğe kabul edilmişse, onun ordusundaki sayı 100-110 bin kişi olur. Savaşlarda da çok sayıda Moğol askerler kaybedilmiştir. Orta Asya işgaline katılan askerlerinin çoğu Türkleri teşkil etmiştir (Murtazayeva R. ve başkalar, 2011: 29). Cengiz Han ordusunda Karluklar, Celayirler, Tatarlar, Markitlar, Kurlovutlar, Burkutlar, Kongıratlar, Barlaslar, Sulduzlar, Bayavutlar gibi Türk ve Türkleşmiş Moğollar kesinlikle Özbek halkının etnik kökenini zenginleştirmiştir (Ahmedov B., 1994:199).

Özbek halkının etnik gelişme sürecinin üçüncü dönemi XV. yüzyıl sonu ve XVI. yüzyıl sayılır. Özbeklerin bir halk sıfatıyla ortaya çıkışı, birçok kaynak ve izahlarda bu zamana dayandırılmaktadır. XIV-XV. yüzyıllarda Arapça ve Farsça yazılmış tarihi eserlerde, daha doğrusu Hamdullah Mustavfi Kazvini (1281 – 1350), Nasiriddin ibn el-Furat (1334 – 1404), El-Esedi (1377 – 1447), Nizamiddin Şami (XV.yy.), Abdurazzak Semerkandi (1413 – 1482), Handamir (1475 – 1535), Muiniddin Natanzi (XV.yy.) ve başka müverrihler Deşti Kıpçak’ın doğu kısmında: Aral ve Hazar Denizi’nden ta Batı Sibirya’nın kuzey bölgelerine kadar, İtil ve Yayık Nehri’nin kuzey kıyılarından Balkaş Gölü ve Çu Havalisi’na kadar hudutta varlıklarını sürdüren Türk-Moğol kabilelerini Özbek ismiyle anmışlardır (A.g.e., s 197). Muhammed Salih, Özbeklerin yurdu olarak Deşt Kıpçak’a gönderme kullanıyor: ‘Gerçi Özbek ulusu deşt aro, Osubon (çoğalmak veya büyüme) tuttular anda ma’vo (Muhammad Salih, 1989:127).

I. Petro emri ile Ruslara esir düşen İsveç kökenli asker Tabber (Stralenberg)’ın yaptığı Orta Asya haritasında (1730) Amuderya’dan İsfaradağ Dağlarına kadar bölgeyi Usbekia diye göstermiştir. Holland harita bilimcisi Abraham Maas’ın 1728’de yaptığı elyazma haritasını ‘Hazar Denizi ve etrafındaki mekanlar, Özbekler memleketinin yeni haritası’ diye adlandırmıştır (Merkezi Asya Tarihi, İlmi mecmua, 2009: 331).

XV. yüzyıl sonu ve XVI. yüzyıl başlarında iki nehir arasında bulunan Maveräünnehr’e Deşti Kıpçak’tan yığirmeden fazla kavim kütleleri: Kongıratlar, Nayman, Bin, Durman gibi başka boylar göç ederek, Türkçe konuşan yerli halk içine katıldılar. ‘Tarihi Abulhayr Han’, ‘Ebdullaname’ ve ‘Maktubati Allami’ (XVI. yy.) kitaplarındaki bilgilere göre, Özbek halkı terkindeki kavimler sayısı 92’yı bulmuştur.

Zeki Velidi Togan, Deşti Kıpçak göçebe halkının henüs İslamiyetin geniş çapta yayılmadığı Moğollar zamanında Toğmak, Toğma, Tokma, adları ile anıldığını, ancak Altın Orda Devleti’nin dokuzuncu Hanı Özbek Han (tah.1282 - 1342)’dan sonra ‘Özbek’ ya da ‘Özbek ulusu’ terimlerini kullandığını belirtmektedir. Bu konuda Barthold, Özbek adının Orta Asya’da Çağatay adını karşılık tutarak ortaya çıktığını ileri sürmüştür (Bartold V.V., 1975: 242) ve Zeki Velidi Togan, bu düşünceyi desteklemektedir (Zeki Velidi Togan, 1981: 31-32). Ebulgazi Bahadır Han, Özbek Han’ın il ve ulusunu İslamiyet’e sokması nedeniyle onun devrinden itibaren bütün Cuci ulusuna Özbek ili adı verilmiş olduğunu belirtmektedir (Nurten K., 1999:55). İsfahanı ise Özbekleri geniş bir alana yayılan bir topluluk olarak görmekte ve bu topluluk içinde ‘Şiban’, ‘Kazak’, ‘Mangıt’ gibi uç ayrı grubun varlığından söz etmektedir (A.g.e. s.54). Mesut İbn Osman Köhistani’yin ‘Tarihi Ebulhayırhani’ eserinde XVI. yüzyıl başında Şeybani Han ile Maveräünnehr’e gelen Burkut, Durmon, İycan, Kenagas, Kiyat, Kongurat, Kuşçu, Kurlovut, Masıt, Tuboyi, Uyşın, Koonboyli, Kudagay, Mangıt, Muluc, Nayman, Uygur, Çimbay, Korluk, Yanocar, Nukuz, Timat, Tuman-bin, Utarçi kavimleri hakkında bilgilerle karşılaşacağız (Ahmedov B., 2001: 257). Özbek isminin Deşti Kıpçak’ta çoğunluk bulan Özbek adını taşıyan boyların bir kısmının Şeybani Han ile birlikte Maveräünnehr’e gelmesi ile beraber bu bölgeye taşınmış teorisi hakkında birkaç tarihçiler müttetikler (Kılıç N., 1999: 56). Dört Ulus Tarihi’nde :‘Sultan Muhammed Özbek Han, kendi ulusu ile ilahi saadete kavuştuktan sonra Hazreti Seyyid Ata onları Maveräünnehr’e getirdi. Bu ilahi saadeten nasibsiz olanlar orada (Deşti Kıpçak’ta) kaldılar ve o kalanlar ‘Kalmak’ ismini aldılar. Seyit Ata ve Özbek Han ile gelenlere ‘Bunlar kimdir’ diye sordular. Özbek Han ile geldikleri için onlar Özbekler denildi!’ (Mirza Uluğ Bey, 1994: 138) şeklinde bilgi aktarılmıştır. Mirza Uluğbek eserindeki bilgiler daha çok menkube şeklinde olduğuna da dikkat etmekte fayda var.

Özbek'lerin halk olarak şekillenmesi hakkında kesin bilgiler aktaran hiç bir kaynak yoktur. Ama bu konuya ait malumatları eski arap ve acemi tarih kitaplarından, coğrafi, dilbilimi ve folklorla dair eserlerden dikkatlice toplamak mümkündür. 'Tarihi Ebulhayırhani', 'Abdullaname', 'Mektübatı Allami', 'Nesebname-i Özbek', 'Macma' al-Garaib', 'Solnoma-i Hoca Ebu-l Hakim Termizi', 'Tarihçe-i Sami' gibi eserler Özbek ulusunun 92 kavimden oluştuğunu belirtmektedir. 'Tarihi Abulhayır Han' eserinde Bağdat halifeliğinin doğu kısmında bulunan memleketler ve Maveräünnehr'in eski çağlarından XV. yüzyılların 60'lı yıllana kadar geçmişin tarihini anlatır. Eserin son kısmında Deşti Kıpçak'ta Abulhayır Han rahberliğinde göçebe Özbekler devleti tarihi, bizim açımızdan sonsuz değerlidir. Eser Semerkand hanı, Şiybani Abulletif Sultan (1540-1551yy.) hükümlerinin ilk döneminde Şeybani Küçkücü Han (1510-1530)'ın katibi olan Mes'ud ibn Osman Kuhistani tarafından yazılmıştır. Eserde XVI. yüzyıl başında Şeybani Han ile Maveräünnehr'e gelen Burkut, Durman, İycan, Keneges, Kiyat, Kongirat, Kuşçu, Kurlavut, Masit, Tubai, Uyşın, Kaanbaylı, Kudagay, Mangit, Muluc, Nayman, Uygur, Çimbay, Korluk, Yankocar, Nukuz, Timat, Tuman-Bin, Utarçi kavimleri hakkında bilgiler yer almaktadır (Ahmedov B., 2001: 257; Madraimov A., Fuzailova G., 2007: 217).

'Nesebname-i Özbek', çok küçük hacımda olan bir eserdir. Onda 92 Özbek kavminin listesi şöyle verilmiştir: Bin, Yüz, Kırk, Özbek, Un kacot, Calair, Saray, Kongirat, Alçin, Argin, Nayman, Kıpçak, Çakmak, Azak, Kalmak, Tarlık, Tudak, Burlak, Samarçık, Kıpça, Kelaçi, Kınakaş, Buyrak, Urot, Kiyat, Hitay, Tunidi, Uzculaçi, Koyçi, Utaci, Bulotçi, Cuyut, Cab, Çilçut, Buymaut, Uymavut, Orlot, Kerait, Ungut, Tangut, Manbit, Çilçuvit, Mesit, Markit, Burkut, Kurlas, Ukalan, Kori, Arap, İlaçi, Cuburgan, Tışlık, Keray, Türkman, Dufmon, Tobin, Tama, Ramadan, Kuytan, Uyşın, Badayı, Hafız, Kırgız, Macar, Kuçalık, Savron, Bahrin, Uyrıs, Cubrat, Biday, Tatar, Tabaş, Miçkir, Suldus, Tuboyi, Tilov, Kirdor, Baktiya, Karkin, Şirin, Uklon, Kurlat (Kırlavut), Baglan, Çinbay, Çehilkas, Uygur, Agar, Yabu, Targil, Turkan, Kohat (Madraimov A., 2007: 218).

'Asamiyi navadu du firkayi Özbek' (Doksan iki Özbek grubu isimleri) adlı kitap, dört tane bağımsız eserle: 'Mecme'el-garaib', 'Salnama-i Hoca Abdulkhakim Termizi', 'Tarihi Sami' ve adı belli olmayan geo-kosmografik bir eser ile bir ciltte bir arada bulunduruluyor (Elyazma, inv. NO: 1330). Cingiz Han döneminden ta Aştarhani Ebulfeyz Han (1711-1747) dönemine kadar tarihi olaylardan kısa bir şekilde bahsedilmektedir. 'Asamiyi navadu du firkayi Özbek' eserinde Özbek halkını temsil eden 92 boydan haber verilmektedir: Bin, Yüz, Kırk, Ung, Unkacot, Calair, Saray, Hitay, Kıpçak, Nayman, Çakmak, Urmak, Tudak, Bustan, Samarçık, Kalmak, Karlık, Katagan, Orlot, Arkin, Barlas, Buytay, Keneges, Keleçi, Buyrak, Uyrot, Kiyat, Kongirat, Kongli, Uz, Culovci, Cusulovci, Kaci (Haci), Utarci, Kirlovci, Cuyut (Ciyut), Cid, Çulçut (Çilçut), Buyazit (Bayazit), Uymavut, Keray, Baglan, Langit, Tangut, Mangit, Marki, Burkut, Modi Kiyat, Ukalan, Alçin, Kari, Garip, Şibirkan, Kişlik, Türkmen, Durman, Tabaidam, Tabin, Ramadan, Mitan, Uyşun, Busa, Aft, Kırgız, Tatar, Boçkir, Suldus, Kelovçi, Ducar, Curat, Badayı, Uglon, Kuryuvut, Çimbay, Mevdi, Çilkas, Uygur, Afarkon, Nukus, Kara Taşlub, Yabu, Torgil, Kuhat, Şuran, Şirin, Tama, Bahrin, Keray, Tahtiyan, Mugol, Kayan (Madraimov A. Fuzailova G., 2007: 218).

XVII yüzyılda yaşamış demokrat şair, Turdi Faraği (XVII.yy, Buhara – tah. 1699/1700, Hocent) de Özbeklerin 92 kavimden oluştuğunu (Özbekistan Milli Ansiklopedisi, 2004: 638) şöyle ifade ediyor:

Tor köngilli beklar, manman demang kenglik qiling,
Töqson ikki boylu Özbek yurtidir, tenglik qiling!

(Dar gönüllü beyler, kibrinize kapılmayın, geniş olunuz,
Doksan iki boylu Özbek yurdudur, işitlikte bulunuz!)

Birni Kıpak-u, Hitoy-u birni Yüz, Nayman demeng,
Kırk-u Yüz, Ming son bölub, bir hon oydinlik qiling! (Abdurauf Fitrat, 2000: 69)

(Birni Kıpak, Hitay, birini Yüz, birini Nayman demeyin,
Kırk, Yüz, Bin sayı olarak, bir can olun, bir Han ile marifetli olunuz)

Eserlerde bahsedilen Özbek boyları arasında birçok başka Türk boyları, Moğol kavimlerinden isimleri yer almaktadır ve böylece Özbeklerin bir konfederasyon topluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özbek halkının şekillenmesinin dördüncü aşaması Özbekistan'ın bağımsızlık sonrası devri ile alakalıdır. Bu dönem değerlendirmesini sonraki araştırmalarımızda aktarmayı planladık.

Özbek Ne demek?

Özbek halkına ismini veren bu etnik terim uzmanlar tarafından müşahede edilmiş, XIV. yüzyıldan XXI. yüzyıla kadar kullanılmaya devam etmiş olmasına rağmen kelimenin ne anlam taşıdığı netlik kazanmamıştır. Birçok tarihçiler 'Özbek' kelimesini Altın Orda Hanı Özbek Han (Sultan Muhammet (tah.1282 - 1342) Altın Orda Devleti'nin dokuzuncu Hanı (1312 - 1342). Özbek Han İslamiyet'i kabul eden Cengizi hanlardan biri olmuştur) ismine bağlamışlardır. Özellikle Sovyet dönemi tarihçiliğinde bu görüş üstün olmuştur. N. A. Aristov şöyle der: 'Özbek Han'a kadar Özbek sözü tarihte geçmemiş, o yüzden bu isim Han ismi ile başlamıştır, diyebiliriz'. A. Y. Yakubovski, İ.P.İvanov, M.A. Çaplıçka, Hilda Hukhem gibiler bu fikri desteklemişlerdir (Ahmedov B., 1994: 197). Şiban soyundan olan Abülğazi Bahadır Han, Özbek adını Özbek Han'ın İslamiyet'i kabul etmesi olayına bağlayarak, Han ulusunun da İslam'ı kabul ettikten sonra onlara Özbek ili/halkı adı verilmiş olduğunu belirtir. Ama XII. yüzyılda yaşamış Usama bin Munkız'ın 'Kitab al-İtibar' eserinde Musul emirinin ismi 'Özbek' olduğunu kaydetmiştir. Meşhur müerrih Reşididdin Fazlullah al-Hamadani de 'Came at-Tavarih' eserinde İlgezidi sülalasına ait olan Tebriz hâkiminin ismi Özbek Müzeffer (XII-XIIIyy) olduğu hakkında bilgi verir. Aynı tarihlerde yazılmış Cüveyni, Mirza Uluğ Bey'in Dort Ulus Tarihi eserinde (Mirza Uluğ Bey, 1994: 114) de bu bilgi rastlanmaktadır. Celaliddin Harezmsah serkerdelerinden birinin ismi de Cihan Pehlivan Özbek (Ahmedov B., 1992: 10) idi (XIII. yy). Emir Timur'un beklerinden birinin ismi Tuman Temur Özbek olmuştur (Şarafiddin Ali Yazdi, 1997: 84), Atın Orda Hanı Tohtamiş 'in beklerinden biri de Ediku Özbek (A.g.e., : 131) olduğu kaynaklarda yazılıdır. Yani, Altın Orda Hanı Özbek Han'a kadar ve sonrası da bu nam mevcut olmuştur.

H. Vamberi, H. Hovors, M. P. Pellio'lara göre, Deşti Kıpçak'ın Türk-Moğol ahalisinin kendilerini bağımsız, serbest bir topluluk olarak bildiklerinden dolayı bu isimle kendi kimliklerini oluşturmuşlar (Ahmedov B., 1991: 128). H. Vamberi, 'Özbek' kelimesinin sonradan Türkçeleştiğini, Macarların Avrupa'ya gelmeden önce bu terimi şahsi veya kabile adı olarak kullandıklarını kaynaklarda görüş mümkünlüğü hakkında ilginç bilgi aktarmıştır (Vamveri H., 1991: 114). XVI. yüzyılın başında Şeybani Han ile Deşti Kıpçak'a gelmiş, 'Mihmanname'i Buhara' eserinin yazarı Fazlullah Ruzbehan'a göre, Deşti Kıpçak'ta hayvanların çokluğunu ve otlak ihtiyacı yüzünden her yöneticinin yeri kendi tasarrufu altında olduğunu tasvirler (Bakın: Fazlullah ibn Ruzbehan İsfahani, 1976). Tarihinin aktardığı gibi buranın ahalisi tamamen hayvancılık ile uğraşan göçerler ve göçer ekonomisine hakim olan bir kavim değildi. Deşti Kıpçak, ticaretin uğrak meskeniydi ve bu yüzden bölge ehli şehir ve yerleşik hayata yabancı olmadığını söyleyebiliriz. Hacı Tarhan'dan, Maverainnehr'den, Kaşgar'dan gelen tüccarlar kuşkusuz, kültürel ve politik açıdan da alışveriş yapmışlardır (Kılıç N., 1999: 34). Dolayısıyla, Orta Asya'nın dinamik bölgelerinden biri olan Deşti Kıpçak, 'Memleketi Özbek' diye anıldığı birçok kaynaklardan malum (Şami N., 1996: 152; Şarafiddin Ali Yezdi, 1997: 177; Natanziy M., 2011: 150; Ahmedov B., 1992, s.12.) ama toplum adı anlamı için göçebeliğin 'serbestlik', 'bağımsız' özelliğini halkın ismi ile bağdaştırılması tartışılır. Çünkü daha önceki kaynaklarda şahıs adı olarak görüldüğü (Bakın: Boriboy A., 1992) ismin özünde yönelik düşünmemize teşvik eder.

Özbek ulusu tarihi ve etnik hususiyetleri üzerinde önemli çalışmalara imza atan Boriboy Ahmedov, çok kıymetli eserlerinde konu üzerindeki tartışmaları belirtir, tedrici gelişimleri anlatır ama Özbeklerin adına yüklenen anlam hakkında hiçbir öngörüş önermemiştir. Ayrıca, bu konu hakkında daha araştırılmaya açık olduğunu, tek bir kişinin neticelendirebileceği iş olmadığını ileri sürmüştür: 'Arapça, Farsça, Çince ve birkaç Batı kaynaklarını okuyabilen tarihçiler, arkeologlar, antropologlar, iyi dil bilimcileri, eski halkların tarihine bakarak ilmi hulasalar sunabilen etnograf, klasik coğrafi ilmini, özellikle toponimi bilgisine sahip olan coğrafya bilimcisi, folklor bilimcisi gibi kendi alanının uzmanları bir araya gelmesi, bu meseleyi masa üstüne yatırarak, derin bir çalışma yapmaları gerekiyor' (Ahmedov B., 1994:196) der. Biz de bu kaygıları destekleyeceğiz. İleride Özbek hükümetinin bu meselenin arkasında duracağına umuyoruz.

Bunun yanı sıra 'Özbek' etnik teriminin 'Oğuz' sözü ile bağlılığı hususunda Özbek alimleri N. Narkulov ve Ö. Jorayev'in 8.sınıflar için tertip ettikleri 'Özbekistan Tarihi' derslik kitabinde de bu görüşü sunmuşlardır. 'Siyasal Kültürde değişim: Şeybani Han ve Özbek siyasal oluşumu (1500-1510)' konusunda doktora tezini savunan Nurten Kılıç da Özbek adının kökeni hakkında kesin bir şey söylemek mümkün olmadığından yanadır (Kılıç N., 1999: 55).

Bizim kanaatimizce 'Özbek' etnogenezi gibi 'Özbek' etnolojisi altında da 'Oğuz' sözü olasılığı gerçeğe de bir görüş niteliğinde. Tarihçi, mimarlık fenleri doktoru, Doğu Halkları Uluslararası Mimarlık Akademisi üyesi Polat Zahidov da buna müttelik fikirler aktarmıştır (Zohidov P., 2008, Tefekkür Dergisi:I). Bizans yıllıklarında Türkler 'Uz' diye gösterilmiştir. Oğuz veya Guzlar, isimlerinden de anlaşılacağı üzere Oğuz boylarının batı kısmını teşkil eden gruptur (Yücel M. U., 2013: 529). Orhun Abidelerinde Bilge Hakan'ın 'Ey Türk Oğuz Beyleri!' diye hitap ettiği vardır (Thomsen V., (2011: 163). Oğuz Beyleri birleştirilerek okunduğunda 'Özbek' sözü zuhur oluyor. Mirza Uluğ Bey, Oğuz Kağan'ın Türk kavimlerinin atası olduğunu, Türk boylarına isim verdiğini aktaran çok önemli bilgiler aktarmıştır (Mirza Uluğ Bey, 1994: 32). Ayrıca bazı Batı araştırmacılarının öngördükleri görüşlerinde de Özbek sözünün Oğuz Kağan

ile bağılı olduğu fikirlerine rastlamaktayız (Keane A.H., Hingston Quiggin A., Haddon A.C., 2011: 312).

Ayrıca, Uz (Öz) kelimesi yine bir saf Türkçe söz ‘Bek’ (Bey) ile birleştiğinde ‘Özbek’ sözü ortaya çıkmış olma ihtimalini de vardır.

SONUÇ

Özbekler, Türk tarihinin önemli bir parçası sayılır. Başka Türk boylarına nazaran etnik açıdan zor ve karmaşık geçmişe sahip olan Özbeklerin adı ile etnik oluşumu dolaylı bir şekilde birleşmiş olması farklı görüşleri ortaya koyar. Özbek ulusunun etnik oluşumu, uzun cereyan eden bir süreçtir. İki nehir aralığında bulunan Arapların Maverainnehr dediği Batı Türkistan’da farklı zamanlarda farklı maksatlarla gelen ve orada yerleşen kabile, boy ve ulusların zaman geçince yerli ahali ile karışarak, içinde eridiğini, özellikle altını çizmek gerekir.

XV. yüzyıl sonu XVI. yüzyıl başlarında yukarıda bahsettiğimiz tarzda Özbekler yurdu (*Memleketi Özbekiyun*) denilen Deşti Kıpçak’tan Maverainnehr’e gelen kabile ve boylar Özbekon (*Farsça*) ya da Özbekiyun (*Arapça*) diye anılmıştır. Onlar, Şeybani Han etrafında birleşerek, genellikle bugünkü Özbekistan, Kazakistan’ın güney kısmı, Kırgızistan’ın Oş ve Calalabad vilayetlerinde, Tacikistan’ın bir kısmı, Afganistan kuzeyindeki hudutlarda yerleştiler. Bu zamandan itibaren ‘Özbek’ ibaresi etnik bir mahiyet taşımaya başladı ve bu topraklarda yaşayan ahali Özbek ismini kabul etti. Ama göçebe boylar hangi kabile mensubuysa o adı bugüne kadar yaşattılar. Bu durum, Özbek halkının bu dönemde ortaya çıktığı algısını vermez, sadece Özbek sözünün etnik sıfatını aldığı söz konusudur. Çünkü Özbekistan hududunda bin yıllardan beri yaşayan Türkçe ve Tacikçe konuşan yerli halkları sayılan Sakalar, Masagetler, Soğdlar, Bahtarlar (Baktrialiler), Harezmliiler, Kanğlılar, Davanlılar/Parkanalılar, Şaş/Çaçlıların evlatları esas halk kütesini oluşturmaktaydı. Orta Asya’nın merkezi meskenleri Maverainnehr, Harezm, Yedisu, Doğu Türkistan’ın batısı ve Güney Türkistan’da halk olarak teşkil olmuşlardır. Özbeklerin esas şimdiki Özbekistan hududunda yaşayan eskiden beri yerleşik, yarı yerleşik ve yapay sulama tarımı ile uğraşan yerli ahalidir ve antropolojik bulgulara göre IX-X. yüzyıldan itibaren genel olarak Özbeklerin toplumu oluşmuştu.

Özbek adı daha çok siyasi sosyal ifade içerir, ama etnik değildir. Bu halkın etnogenezi ile etnonimi farklı gelişime sahiptir. Ama şunu diyebiliriz, Özbeklerin kavim olarak sahneye çıkması Özbek Han sonrası gelişmeler ile başladı ve Şibani Han’ın Maverainnehr’deki siyasi girişimleri ile şimdiki Özbeklerin yaşadığı bölgeye taşındı. Yani, Türkistan’daki Özbekler, yaşadığı toprakların sahibi ve kadim halkıdır. Büyük İpek Yolu güzergâhında yer alan coğrafyası birçok halkların, medeniyetlerin, dinlerin uğrak noktası olduğundan tarih boyunca etnik katılımlar gerçekleşmiş, XVI. yüzyıldan sonra Deşti Kıpçak’tan gelen Özbekler adı altındaki Türk ve Türkleşmiş Moğol boylarıyla zenginleşerek, bunun yanı sıra ismini de alarak bugünkü haline kavuşmuştur.

Özbeklerin bir halk olması, etnik tarihi çok uzak bir dönem içerisinde gelişti. İslam öncesi ve İslam sonrası devirlerde iki nehir arasında cereyan eden hadiseler akımında birkaç kurulmuş, çokmuş devletler, gelip geçen topluluklar isimlerini tarih sayfalarında bırakmışlardır. Özbekler, Türkistan’ın en eski ve en kalabalık halklarından sayılır, zengin tarih ve üst kültüre sahip Türk boylarından oluşan etnik birliktir. Bu etnik birlik, belli bir şeraitte, doğal tarihi gelişme sürecinde oluşan sosyal birleşmedir.

Özbeklerin halk olarak şekillenmesinde yerli ve dışarıdan gelen ahali arasında karşılıklı münasebetler neticesinde birçok genetik etkileşim olmuştur. Ahamanişler, Makedonlar, Araplar ve Moğolların başlıca siyasi müdahaleleri Özbek halkının medeniyeti, dili, yaşayış tarzını etkilemiş olsa bile ırki özelliğini değiştirememiştir. Baktria, Sogdiana, Harezmi devletleri (M.Ö. VII-VI yy), Batı Göktürkler (552-745), Samaniler (819-1005), Karahanlılar (912-1212), Çağatay Ulusu (1227-1370), Timur ve Timurlular Devleti (1370-1506) gibi siyasi yapılar ulus tarihinde önemli rol oynamıştır. Selçuklular (1038-1194), Gazneliler (977-1186) harbi açıdan siyasi direnç oldular. Şeybaniler Devleti (1500-1601) Türkistan coğrafyasına ‘Özbek’ adını getirdi, Aştarhanlılar (1601-1757), Mangıtlar (1757-1920) onların devamlıları idi. Hokand hanlığı (1709-1876), Hive Hanlığı (1512-1920) da aynı Özbekler devletiydi. 1924 yılında Sovyetler hükümetinin Özbekler için sınır çizmesi, bugünkü bağımsız Özbekistan’daki (1991 y) Özbeklerin uluslaşmasına doğru atılmış adım oldu.

KAYNAKÇA

Abu'l-Farac, (1999). *Abu'l-Farac Tarihi*, I.cilt, Çev: Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarihi Kurumu, Ankara.

AHMEDOV Boriboy, (1994). *Tarihtan sabaklar*, Ökituvçi, Taşkent.

AHMEDOV Boriboy, (1992). *Özbek Ulusu*, Nur Yayınevi, Taşkent.

AHMEDOV Boriboy, (2001). *Özbekistan Trihi Kaynakları, (Eski ve Orta çağ dönemi)* Ökituvçi Yayınevi, Taşkent.

AHMETBEYOĞLU Ali, (2017), *Altaylardan Kafkaslara Türk Devletler*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul;

AKAR, Ali, (2010), *Türk Dili Tarihi*, Ötöken, İstanbul;

ALAN Hayrunnisa, (2007), *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360 – 1506*, Ötöken, İstanbul;

ASKAROV Ahmadali, (2008), *Özbek halkının etnogeniz va etnik tarihi*, Turon Tarihi Degisi, 2.toplam;

BARTOLD V.V., (1963), *Obşıye Raboti po istorii Sredney Azii/Raboti po istorii Kavkaza i vostoçnoy Yevropa*, Moskova;

BARTOLD V.V., (1975), *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara;

BARTOLD V.V., (1963), *Turkestan v epohu Mongolskogo Naşestviya*, I.ç. Moskva;

BEDİRHAN, Yaşar, (2011), *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Nobel yayınları, Ankara;

BERNŞTAM A.N. (1951), *Drevnyaya Fergana*, İzdatelstvo Akademii Nauk Uz SSR. Taşkent;

BERTELS Ye.E., (1960), *İstoriya persidsko-tadjikskoy literaturi*, Moskva;

B9 X., ve başkalar, (2000), *Özbekistan Tarihi: kıskaçça malumatnoma*, Şark yayın evi, Taşkent;

BOBOYOROV G., (2011), *Tun Yabgu Hakan*, Abu Matbuot-Konsalt, Taşkent;

Fıtrat Abdurauf, (2000), *Tanlangan Asarlar*, II.c. Maneviyet yayınevi, Taşkent;

Hafiz Tanış Buhari, (1966), *Abdullanoma*, 1.cilt, Taşkent;

- Hocayev Ablat, (2008), *Hitoy manbalaridagi Suğd atamasiga oid ilk malumotlar haqida yangi mulohaza*, Turon Tarihi Dergisi, 2.toplam;
- İbni Haldun, (1999) ,*Mukaddime* 1.c.Çev.Turan Dursun, Onur Yayınları;
- JABBOROV İso, (2008), *Özbeklar*. Taşkent;
- İSTORİYA Narodov Uzbekistana, (1992) 1.ç, Fan yayımevi, Taşkent;
- Kaynak bilimciliği: metin ve onun talkini* (ilmi makaleler mecmui), (1997), ÖzFA. Elyazmalar Enstitüsü;
- KAFESOĞLU İbrahim, (2013), *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul;
- KEANE A.H., Quiggin A. Hingston, Haddon A.C., (2011), *Man: Past end Present*, p.312, Cambridge University Press;
- KILIÇ, Nurten, (1999), *Siyasal kültürde değişim: Şeybani Han ve Özbek siyasal oluşumu (1500-1510)*, Doktora Tezi, Ankara;
- Lisans sınıfları için Etnologiya dersine özel hazırlanmış destur*, (2012), Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Huzurundaki Aciniyaz Nukus Devlet Enstitüsü;
- MADRAİMOV Abdumacit, Fuzailova Gavhar, (2007), *Manbaşunoslik (Kaynak bilimciliği)*, Fen, Taşkent;
- MENANDROS ve T. Simokattes, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, Çev: Ismail Mangaltepe, Doğu kütüphanesi, İstanbul;
- Merkezi Asya Tarihi: Kaynak bilimciliği ve tarihçilik arayışları*, (ilmi mecmua), (2009), Özbekistan Cumhuriyeti Şarkiyatçılık Enstitüsü yayınları, Taşkent;
- MUHAMMAD Nosir, (2011), *Turan Devletleri ve Hükümdarlar Yılnamesi (m.ö.III yüzyıldan m.s.XX.yüzyıl başlarına kadar)*, Taşkent;
- MURTAZAYEVA R. (ve başkalar), (2011), *Özbekistan Tarihi*, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı huzurundaki devlet ve cemiyet kuruluş akademisi, Taşkent;
- NAJİBA Ziyayi, Azizi, (2009), *Zerdüştiliğin Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Ankara;
- NATANZİY Muiniddin, (2011), *Muntahab ut-tavorihi Muiniy*, Çev: Gulom Karimiy, Özbekistan Yayınevi, Taşkent;
- NİZAMİDİN ŞAMİ, (1996), *Zafername*, Çev:Yunushon Hakimconov, Özbekistan yayınevi, Taşkent;
- ÖGEL Bahaeddin, (1981), *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi – II*, Kültür Bakanlığı Yayınları:375; Kültür Eserleri Dizisi, s:2;
- Özbekistan Milli Ansiklopedisi. (2005), Devlet İlmi yayınevi;
- PAŞİNO P.İ., (1868), *Turkestanskiy Kray v 1866 godu. Puteviya Zametki*:Peresburg;
- RTVELADZE E V., Pidayev Ş., R., (1981), *Katalog drevnih monet yujnogo Uzbekistana*, Fan. Taşkent;
- SALİH Muhammad, (1989), *Şeybaniname*, Gafur Gulam yayınevi, Taşkent;
- ŞARAFİDDİN Ali Yezdi, (1997), *Zafername*, Şark Yayınevi, Taşkent;
- ŞONİYOZOV K., (1990), *Kang davleti va Kanglılar*, Taşkent;

- TAŞAĞIL, Ahmet (2003), *Gök-Türkler –I,II*, Türk Tarihi Kurumu, Ankara;
- TAŞAĞIL Ahmet, (2013), *Çin Kaynaklarına göre eski Türk Boyları (m.ö.III – m.s.X.asır)*, Ankara;
- Hazırlayanlar Sulstonov F. ve başkalar, (2006), *Tarih. 1.kısım. Qadimgi Davr.* Özbekistan Milli Kütüphanesi yayınevi, Taşkent;
- THOMSEN Vilhelm, (2011), *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çev: Vedat Köken, Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara;
- TOGAN İ., Kara G., Baysal C. (2006), *Çin Kaynaklarında Türkler*, Eski T'ang Tarihi, Türk Tarihi Kurumu, Ankara;
- TOGAN Zeki Velidi, (1981), *Bugünkü Türkli Türkistan Yakın Tarihi*. 3.baskı, Enderun, İstanbul;
- TOGAN Zeki Velidi, (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C.I, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, İstanbul;
- ULAŞOVA S., (2009), *XIII-XV.yy.. Maveraiünnehr etnik çereyanlarda Moğol ve Türkleşen Moğol kabilelerinin yeri*, Özbekistan tarihini okutmak ve öğrenmek için materyaller, Mecmua-III, Nizami adındaki Taşkent Devlet Pedagoji Üniversitesi, Öz. FEN yayınevi, Taşkent;
- Uluğ Bey Mirza, (1994), *Dort Ulus Tarihi*, Çolpan yayınevi, Taşkent;
- ZOHİDOV POLAT, (2008), *'RABGUZİ SAADETI'*, TEFEKKÜR DERGİSİ, SAYI:1;
- YAKUBOVSKİY A.Yu., (2010), *Özbek halkının yüzaga kelişi masalasi*, Turan Dergisi, C: 1-3, Taşkent.